

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

**השלכות גדר ההפרדה
על האוכלוסייה הערבית בישראל
סקירה ראשונית**

ראסם חמאיסי

ירושלים, פברואר 2006

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

The Impact of the Separation Fence on the Arab Population in Israel

Initial Observations

Rassem Khamaisi

עורכת אחראית: שונמית קרין
עריכת לשון: מרב ברונשטיין
הכנה לדפוס: רותי לרנר
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 3/47
Publication No. 3/47
ISSN 0792-6251

© 2006 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל': 02-5666243 פקס: 02-5666252
כתובת דואר אלקטרוני: office@fips.org.il
כתובת אתר האינטרנט: www.fips.org.il

על המחבר

ד"ר ראסם חמאיסי הוא מתכנן ערים וגאוגרף, מרצה בכיר בחוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה באוניברסיטת חיפה וחוקר במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

על המחקר

במסגרת תכנית המחקרים של מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות הכין ד"ר חמאיסי סקירה ראשונית על ההשלכות השונות של גדר ההפרדה המוקמת בגדה המערבית, על היבטים הנוגעים לתחושת השיוך והזהות, הכלכלה והמערכות המרחביות של הערבים בישראל. הסקירה מצביעה על כך שמיקום הגדר מעביר לערבים בישראל מסר חד-משמעי כי הם ימשיכו להיות אזרחי מדינת ישראל בכל הסדר פוליטי עתידי עם הפלסטינים. עם זאת, הגדר יוצרת חיץ בין הערבים בישראל לבין אחיהם ללאום, לתרבות ואף לקשר משפחתי מן העבר השני. הגדר מקשה אמנם על הקשרים הכלכליים בין ערביי ישראל למרכזים העירוניים הפלסטיניים, אך היא מגבירה את הצריכה המקומית ביישובים הערביים שממערב לגדר, ובכך תורמת לצמיחה מסוימת של עסקים ושירותים מקומיים, אשר היו בשפל כלכלי קודם להקמת הגדר. בה בעת, הגדר מחזירה את היישובים הערביים הסמוכים אליה למצב של יישובי קצה כפי שהיה עד שנת 1967 וגורמת להגבלת פוטנציאל הפיתוח בהם.

על המכון

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכז בסוגיות מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; יהודים וערבים בישראל; ישראל ושכנותיה הערביות; חברה, מרחב וממשל בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר **סטיבן ה' פלורסהיימר** (י"ר), עו"ד **י' עמיהוד בן-פורת** (סגן י"ר), מר **דוד ברודט**, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר **הירש גודמן**, עמית מחקר בכיר במרכז יפה ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב. ראש המכון הוא פרופ' **עמירם גונן**, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' **שלמה חסון** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות רשימת פרסומים על יחסי יהודים וערבים בישראל

1. מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1992.
2. מרכז פיתוח חבליים משותפים ליישובים יהודיים וערביים בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1992.
3. לקראת בסיס חבלי לפיתוח וניהול ביוב ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1993.
4. לקראת מדיניות של מוקדי עיור לאוכלוסייה הערבית בישראל, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1993.
5. הערבים בישראל בעקבות כינון השלום, עמירם גונן וראסם חמאיסי, 1993.
6. מתכנון מגביל לתכנון מפתח ביישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1994.
7. עידוד היזמות ביישובים הערביים בישראל, דן צ'מנסקי וראסם חמאיסי, 1994.
8. סוגיות בתכנון ובפיתוח יישובים בשות הפלסטינית המתהווה, ראסם חמאיסי, 1994.
9. מערכת החינוך הערבי בישראל: מגמות וסוגיות, מאג'ד אלחאג', 1994.
10. ביזור התכנון ברשויות מקומיות ערביות בישראל, דוד ג'אנר-קלזנר, 1994.
11. מערכת החינוך הברדווית בנגב: המציאות והצורך בקידומה, יוסף בן-דוד, 1994.
12. הערבים בישראל בשוק העבודה, נח לוי-אפשטיין, מאג'ד אלחאג' ומשה סמיונוב, 1994.
13. הכנת תכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל: תמורות והמלצות, מאג'ד אלחאג', 1994.
15. לקראת חיזוק השלטון המקומי ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1994.
16. פיתוח תשתית התחבורה ביישובים הערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 1995.
17. החינוך בקרב הערבים בישראל, מאג'ד אלחאג', הוצאת מגנס ומכון פלורסהיימר, 1996.
18. לקראת בנייה רוויה ביישובים הערביים בישראל, יצחק שנל ואמין פארס, 1996.
19. ערים פלסטיניות חדשות בצד קיימות, ראסם חמאיסי, 1996.
20. מדיניות השיכון והערבים בישראל 1977-1948, זאב רוזנהק, 1996.
21. הבדלים במשאבים ובהישגים בחינוך הערבי בישראל, ויקטור לביא, 1997.
22. המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות, אבינועם מאיר, 1999.
23. דרך 6 והיישובים הערביים: איום או מנוף? ראסם חמאיסי, 1999.
24. בדוויים ובדוויים-פלאחים בתהליך העיור בנגב, יוסף בן-דוד ועמירם גונן, 2001.
25. לקראת הרחבת תחום השיפוט של יישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 2002.
26. מרחב נצרת: מסגרת מטרופולינית לניהול, תכנון ופיתוח, ראסם חמאיסי, 2003.
27. יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה, שלמה חסון וחאלד אבו עסבה עורכים, 2004.
28. חסמים בתכנון יישובים ערביים בישראל, ראסם חמאיסי, 2004.
29. אחרים אלשריף בשיח הציבורי הערבי-פלסטיני בישראל: זהות, זיכרון קולקטיבי ודרכי הבניה, נמרוד לוז, 2004.
30. גדר ההפרדה והשכונות הערביות בירושלים: שילוב או הפרדה רק לא דחיית ההכרעה, יעקב גארב, 2005.
31. קהילת יפו ומסגד חסן בכ: גיבוש זהות קולקטיבית, העצמה עצמית והתנגדות, נמרוד לוז, 2005.
32. השלכות גדר ההפרדה על האוכלוסייה הערבית בישראל: סקירה ראשונית, ראסם חמאיסי, 2006.

תוכן העניינים

7	מבוא
9	1 המניעים להקמת גדר ההפרדה
12	2 השלכות הגדר על שיוך וזהות
12	בין מעגלים של שיוך וזהות
13	בין פתיחות להפרדה
14	בין פלסטיין לישראל
16	שונות בהתייחסות אל הגדר בקרב האוכלוסייה הערבית
17	שינוי בסדר היום של החברה הערבית בישראל
18	3 השלכות מרחביות של הגדר
18	השלכות על שוק העבודה
19	השלכות על מערכות המסחר והשירותים ביישובים הערביים
21	מיישובי מעבר ליישובי קצה
22	מגבול פתוח לגבול סגור "חס"
23	מטחי שארית במרחב ההפרדה
24	סיכום ומסקנות
27	מקורות

מבוא

בעת האחרונה מקימה ממשלת ישראל בגדה המערבית גדר הפרדה לאורך קילומטרים רבים (פדן, 2004). גדר ההפרדה כוללת מערכת מסובכת ומשוכללת של מכשולים – גדר תיל, תעלה, דרך לרכב משוריין, דרך סיור, כביש שירות, גדר אלקטרונית ודרך טשטוש – הפרוסים על תוואי ברוחב ממוצע של ששים מטר. באזורים מסוימים – סמוך לטול כרם, קלקיליה וחלקים ממזרח ירושלים – במקום גדר מוקמת חומה בגובה של ששה עד שמונה מטרים. הקמת הגדר מעוררת מחלוקת קשה. ההתנגדות באה מצדם של הפלסטינים ומקרב מדינות שונות בעולם. גם בחברה היהודית בישראל ניטשת מחלוקת בעניין. רוב הציבור היהודי מצדד בהקמת הגדר כאמצעי להגברת הביטחון האישי וכאמצעי הפרדה מהאוכלוסייה הפלסטינית, שיבטיח רוב דמוגרפי יהודי במדינת ישראל. לעומתו, יש קבוצות בישראל המתנגדות להקמת הגדר משיקולים ערכיים, מעשיים ואידאולוגיים. כך או אחרת, רבים בציבור היהודי ובציבור הפלסטיני רואים בהקמת הגדר צעד ראשון של היפרדות, בדרך לחלוקת הארץ בין שתי מדינות.

חיבור זה מנסה להתמודד עם האתגר של הבנת המשמעויות, ההשפעות וההשלכות של גדר ההפרדה על האוכלוסייה הערבית בישראל, תוך ניסיון להציע כיווני מדיניות ציבורית כדי למזער את הנזקים ולהעצים את התועלות. עדיין לא פורסמו מחקרים בנושא זה. החיבור מבוסס על תצפית משתתפת ועל ראיונות עם שלושים אישים מקרב האוכלוסייה הערבית, על סיורים ביישובים ערביים בקרבת הקו הירוק, על עיתונות יומית, ועל ספרות שעסקה בנושא. כמו כן מובאים בחיבור זה ממצאי סקר שנעשה בקרב סטודנטים מאוניברסיטת חיפה. יש לציין כי חיבור זה אינו מתייחס לגדר ההפרדה באזור ירושלים, עקב המצב המיוחד את האוכלוסייה הפלסטינית באזור זה בהשוואה לאזרחים הערבים של מדינת ישראל. השלכות הגדר על האוכלוסייה הפלסטינית בירושלים תוארו ונותחו בהרחבה בפרסומים אחרים (גארב, 2004; 2005; Khamaisi).

האוכלוסייה הערבית בישראל מונה כמיליון ומאתיים אלף נפש, ומהווה כשמונה עשר אחוזים מאוכלוסיית המדינה. אוכלוסייה זו מתגוררת בארבעה ריכוזים עיקריים: הגליל, המשולש, צפון הנגב, והערבים המעורבות. הגדר עוברת סמוך ליישובים באזור המשולש ובאזור צפון הנגב. השפעתה רבה יותר על יישובים אלה מאשר על יישובים בריכוזים

האחרים, כפי שיתברר בהמשך. אזור המשולש הוא רצועה צרה של יישובים ממערב לקו הירוק, מהכפר סאלם שמצפון מזרח לאם אלפחם עד כפר קאסם בדרום. אורכה של הרצועה כששים ק"מ ורוחבה כשלושה ק"מ. מתגוררים בה כמאתיים ושלושים אלף ערבים. רוב היישובים באזור המשולש (27 מתוך 30 יישובים) נמצאים בין דרך "חוצה ישראל" ממערב והקו הירוק, שלאורכו מוצע להקים את גדר ההפרדה, ממזרח (חמאיסי, 1999). בצפון הנגב, מסביבות ערד במזרח עד העיר רהט במערב, ברצועה שאורכה כארבעים וחמישה ק"מ ורוחבה כעשרה ק"מ, מתגוררת אוכלוסייה ערבית המונה כשמונים אלף נפש. כלומר, האוכלוסייה הערבית המתגוררת קרוב לגדר ההפרדה מהווה כחמישית מסך האוכלוסייה הערבית בישראל. אוכלוסייה זו מתגוררת בשלושים וחמישה יישובים מוכרים, וכן ביישובים לא-מוכרים בפזורה הבדואית בצפון הנגב. היישובים הערביים הצמודים לגדר מתפלגים מבחינה מוניציפלית לשש עיריות (אם אלפחם, באקה אלע'רביה, טייבה, טירה, קלנסווה, רהט), תשע מועצות מקומיות, והשאר מתפלגים בין מועצות אזוריות. ממוצע הריבוי הטבעי בקרב היישובים הערביים באזור המשולש עומד על כשני אחוזים ושבע עשיריות האחוז, לעומת אזור צפון הנגב בו מגיע הריבוי הטבעי לארבעה אחוזים. דהיינו, תוך עשרים שנה, אוכלוסייה זו עשויה להכפיל את עצמה.

1 המניעים להקמת גדר ההפרדה

מלבד למחלוקת על עצם הרעיון להקים גדר המפרידה מבחינה דמוגרפית ומדינית ומשמשת מכשול ביטחוני, יש מחלוקת גם על תוואי הגדר. יש המצדדים בממדים הביטחוניים של הגדר, ויש המדגישים את הממדים הגאופוליטיים שלה. יש מי שמצהירים על ארעיותה של הגדר וטוענים כי תשמש רק עד שיושג הסדר גאופוליטי בין הפלסטינים לישראלים (זו גם העמדה הרשמית של ממשלת ישראל). לעומתם יש מי שמייחלים שגדר ההפרדה הביטחונית, המוגדרת לפי שעה זמנית, תהפוך לגבול קבע בין מדינת ישראל לבין מדינת פלסטין, לכשתקום. עם זאת יש לציין כי תוואי הגדר באופן כללי נע בקרבה זו או אחרת לקו הירוק, שהוא גם קו שביתת הנשק של הסכמי רודוס 1949 (ברוור, 1988) תוך חדירה בכמה אזורים לעומק הגדה המערבית, על מנת לכלול התנחלויות או שטחים שאין בהם אוכלוסייה פלסטינית. השיקולים לקביעת מיקום הגדר היו דמוגרפיים ונועדו לכלול בתוך מדינת ישראל את מרב האוכלוסייה הישראלית בהתנחלויות ומינימום אוכלוסייה פלסטינית, וכן את מרב שטחי הגדה המערבית שאינם מאוכלסים בפלסטינים. רק לאחר פסיקת בג"ץ בעניין, נכללו שיקולי ביטחון והתחשבות ברקמת החיים במסגרת השיקולים האחרים.

ניתן אפוא לסכם את המניעים להקמת הגדר כפי שהם עולים מהצגתם של גורמים שונים, כדלקמן:

א. **המניע הביטחוני:** הגדר תשמש חיץ פסי ומנגנון הפרדה שיצמצמו חדירה של פלסטינים לישראל לביצוע פעולות טרור (Kliot, 2004). מערכת הביטחון הישראלית הגיעה למסקנה כי הקמת הגדר תצמצם חדירות של מחבלים מתאבדים לישראל, כפי שארע מאז הוקמה הגדר בין רצועת עזה לישראל.

ב. **המניע המדיני:** הגדר תאיץ את הסדר חלוקת הארץ לשתי מדינות — מדינה יהודית ומדינה ערבית-פלסטינית. חלוקה זו תאפשר את מימוש המאוויים והרצונות של שני העמים. המניע המדיני שם דגש על מהות ההפרדה בין הפלסטינים לישראלים. המצדדים במניע המדיני מדגישים בין השאר כי הקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל היא ערובה להמשך קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית (שיפמן, 1999). המצדדים מציינים גם את ההשלכות השליליות על החברה

הישראלית מהמשך הכיבוש של שטחים פלסטיניים, ומתריעים כי ישראל עלולה להיגרר שלא בטובה להסדרים פוליטיים שאינם רצויים לה ולפלסטינים, כמו מדינת אפרטהייד, מדינה דו לאומית או כל מצב אחר שעלול להוסיף ולערער את היציבות הביטחונית והפוליטית בארץ.

ג. **המניע הדמוגרפי:** מי שמבקשים לקיים רוב יהודי מובהק במדינת ישראל רואים בהקמת הגדר שלב ראשון בהיפרדות מהפלסטינים והדיפת האיום הקיומי המרחף על ישראל (שיפמן, 1999; Soffer, 2004). העיקרון המנחה את המניע הדמוגרפי להקמת הגדר הוא פריסת האוכלוסייה הפלסטינית כך שאזורים עם רוב פלסטיני מוחלט יהיו מחוץ לגדר. מקצת המצדדים במניע הדמוגרפי מבקשים לדון גם באפשרות להשאיר "מחוץ לגדר" יישובים ערביים הנמצאים בתחומי הקו הירוק, במיוחד באזור המשולש, במטרה לצמצם את שיעור הערבים בישראל ולהבטיח רוב יהודי ברור במדינה.

ד. **המניע החברתי-תרבותי:** ההבדלים החברתיים והתרבותיים בין החברה הישראלית לחברה הפלסטינית נתפסים כעמוקים ביותר בעיני תומכי ההיפרדות באמצעות הגדר. הבדלים אלה נתפסים כבלתי ניתנים לגישור בתנאים של המשך הקונפליקט הלאומי והגאופוליטי ולפיכך אין מנוס מהפרדה בין שני העמים.

ה. **המניע הכלכלי:** המצדדים בגדר ההפרדה מן ההיבט הכלכלי טוענים כי שיפור המצב הביטחוני ימשוך לאזורנו יזמים ותיירים. לדבריהם, הגדר תאפשר גם לשחרר את המשק הישראלי מעול המשק הפלסטיני.

לעומת המניעים להקמת גדר ההפרדה, ישנם מניעים פוליטיים, אידאולוגיים וחברתיים בגנות הקמתה. הקבוצות הדתיות-לאומיות היהודיות, שחלקן מתגוררות בהתנחלויות בשטחים פלסטיניים, מתנגדות לכל הסדר גאופוליטי עם הפלסטינים ובכלל זה למסירת כל שטח מהארץ לשליטה ריבונית פלסטינית. לעומתן, יש קבוצות פוליטיות המתנגדות לתוואי המוצע של הגדר שנקבע על-פי שיקולים ישראליים בלבד, ונכפה על הפלסטינים. תוואי הגדר המוצע עלול לקטוע את הרצף הטריטוריאלי הפלסטיני ולהשאיר שטחים פלסטיניים בשליטה ישראלית. כפיית תוואי הגדר על הפלסטינים עלולה להגביר את פעולות ההתקוממות נגד ישראל, במיוחד בקרב מי שנפגעו ישירות מהפקעת קרקעות, הריסת תשתיות חקלאיות, וניתוק קשרי משפחה וחברה. אילו הוקמה הגדר על הקו הירוק היא הייתה מעוררת פחות התנגדות הן של פלסטינים הן של ישראלים, על אף הקמתה באופן חד צדדי.

תוואי הגדר נועד להפריד בין רוב האוכלוסייה הפלסטינית לבין האוכלוסייה הישראלית. ניתן על כן לומר כי תוואי זה רואה בערבים-הפלסטינים אזרחי ישראל חלק אינטגרלי מן האוכלוסייה הישראלית. ההסדרים הגאופוליטיים הטמונים בתוואי הגדר מדגישים את העובדה שהיישובים הערביים בישראל הם בתוך גבולותיה של מדינת ישראל, על-פי

תפיסתה של ממשלת ישראל עצמה, ומטעמיה היא. זוהי הצהרה בעלת חשיבות פוליטית רבה מבחינתה של האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל, במיוחד נוכח הצעות שהעלו בעת האחרונה גורמים שונים בשוליים של המערכת הפוליטית הישראלית, להוציא אל מחוץ לגבולות מדינת ישראל יישובים ערביים באזור המשולש הקטן. הצעות אלה נתקלות בהתנגדות נמרצת של הציבור הערבי בישראל ושל הזרם המרכזי במסד הישראלי.

נוסף על המשמעות הגאופוליטית של גדר ההפרדה על מעמדם של הערבים במדינת ישראל בטווח הארוך, עלולות להיות לה גם השלכות שונות על האוכלוסייה, מעצם טבעה כמכשול למעבר של אנשים וסחורות. הגדר היא חיץ פיסי מבוקר, המשנה את כללי המשחק שהיו נהוגים עד כה, בעיקר בעבור מי שמתגוררים סמוך לה. השאלה העומדת לבחינה ולדיון, פרט למהותן של השלכות אלו, היא כיצד יהיה ניתן למזער השלכות שליליות על הערבים בישראל באמצעות הנהגת מדיניות של פיתוח מרחבי. הקמת חיץ בין יישובים ערביים בישראל לבין האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית, כפי שהיה לפני שנת 1967, מעורר בהם חשש מפני חזרה למצב של שוליות גאוגרפית, כלכלית ופוליטית וניתוק יישוביהם מן המערכת הפלסטינית בגדה המערבית על כל מרכיביה. יש לזכור שבעקבות השינויים הגאופוליטיים בשנת 1967 הפכו יישובים ערביים רבים, במיוחד אלה הסמוכים לקו הירוק, מיישובי קצה ופריפריה ליישובי מעבר ואפילו מרכז, בין המערכת הפלסטינית למערכת הישראלית. גדר ההפרדה עלולה להחזיר את המצב לקדמותו. למיצוב מחדש זה של יישובים ערביים כיישובי קצה ופריפריה, תוך התכנסות פנימה אל היישובים עצמם עשויות להיות השלכות כלכליות, חברתיות ותרבותיות. זאת ועוד, גדר ההפרדה, כמו הקו הירוק לפני שנת 1967, בשל היותה חיץ פיסי שנועד לצמצם ולבקר את המעבר דרכו, עלולה להפריד מבחינה תרבותית ולאומית בין הפלסטינים בגדה המערבית לבין אזרחיה הערבים-פלסטינים של ישראל. נשאלת גם השאלה כיצד תשפיע הגדר על מערכת היחסים בין ערבים ליהודים בישראל.

2 השלכות הגדר על שיוך וזהות

- לא כאן המקום לעסוק באריכות בנושא השיוך והזהות של הערבים בישראל. הכוונה היא לבחון את ההשלכות של הקמת גדר הפרדה על נושא זה. השאלות העומדות למבחן הן:
- האם קיומה של הגדר משפיע על עוצמת השיוך והזהות של הערבים בישראל בשלושת המעגלים (שיפורטו בהמשך) של שיוך וזהות?
 - האם השפעה זו היא גורפת או מצומצמת?
 - האם העדות השונות באוכלוסייה הערבית בישראל מגיבות באופן שונה על ההשלכות של הגדר?

בין מעגלים של שיוך וזהות

המחקרים שניתחו את האוריינטציה הפוליטית, הזהות והשיוך הלאומי של הערבים הדגישו את הדיכוטומיה של "ישראליות" לעומת "פלסטיניות" (רכס, 1993; סמוחה, 1999). מחקרים שבחנו את הזהות והשיוך של הערבים הציגו את זהותם החצויה בין מדינתם לעמם, או משבר זהות בנסיבות הפוליטיות שנקלעו אליהן כמיעוט לאומי בישראל, שהיא מדינת לאום של העם היהודי המבקש לשמור בה על הגמוניה לאומית, תרבותית ודתית (בשארה, 1995, 1997, Rouhana). האוכלוסייה הערבית מורכבת מקבוצות המגדירות את עצמן באופן שונה על ציר "ישראליות" לעומת "פלסטיניות", או במלים אחרות: על ציר השתלבות במדינת ישראל לעומת בדלנות (סמוחה, 1995, 1999).

סוגיית השיוך והזהות של הערבים בישראל עומדת על סדר היום הציבורי. נציגי הזרם המרכזי של האוכלוסייה הערבית בישראל מבקשים להכיר בהם כמיעוט לאומי. קבוצה אחרת רוצה להשתלב ולהשתתף בממסד הישראלי ולהתחלק במרחב ובמשאבים כאזרחים שווים, תוך שמירה על הייחודיות התרבותית והאתנית. כמו כן, יש קבוצה התובעת בדלנות בתוך מדינת ישראל, באמצעות קבלת אוטונומיה (סמוחה, 1999). האוכלוסייה הערבית חצויה בין שלושה מעגלי זהות ושיוך ראשיים. המעגל הראשון מדגיש את הממדים והמרכיבים האזרחיים. הערבים אזרחי מדינת ישראל מבקשים להיות אזרחים שווים ותובעים לקבל את כל הזכויות האזרחיות. השיוך הלאומי והתרבותי של הערבים אינו סותר את השיוך למעגל האזרחי. המעגל השני, מדגיש את הממדים של

השיוך הלאומי של הערבים בישראל כקבוצת מיעוט לאומי ערבי-פלסטיני במדינת ישראל (בשארה, 1995). המעגל השלישי מדגיש את הממדים הדתיים של השיוך. העדה המוסלמית היא העדה הדתית המובילה במעגל השיוך הדתי מן הטעם הפשוט של היותה הרוב באוכלוסייה (77 אחוזים).

בין פתיחות להפרדה

כדי להידרש לסוגיות של פתיחות והפרדה יש להציג את התפתחות תהליך השיוך והזהות של האוכלוסייה הערבית. מאז קמה מדינת ישראל חלו תמורות בעוצמות ובדגשים של מעגלי השיוך של הערבים בישראל. ממיעוט קטן במדינה החדשה, שמנה מאה וששים אלף נפש וחי ברובו ביישובים כפריים קטנים בפריפריה, גדלה האוכלוסייה עם השנים והיום היא מונה יותר ממיליון תושבים. האוכלוסייה הערבית מתגוררת במגוון יישובים עירוניים וכפריים באזורי הארץ השונים ומהווה חלק אינטגרלי מהרשת היישובית והמוניציפלית במדינה. אוכלוסייה זו עברה משלב של המתנה, שנמשך עד אמצע שנות החמישים, לשלב של הסתגלות למדינה החדשה ותביעה להשתלב בה כאזרחים. שלב ההסתגלות נמשך עד שנת 1967. כל אותה עת היו הערבים בישראל מנותקים גאוגרפית מאחיהם הפלסטינים שמעבר לקו הירוק. בתקופה זו הספיקו לגבש מידה מסוימת של זהות פוליטית ואזרחית מובחנת משלהם, ביחס לזהות הפלסטינית הכללית של אחיהם מעבר לקו הירוק, שקיבלו אזרחות ירדנית עקב צירוף הגדה המערבית לממלכה ההאשמית.

בעקבות הכיבוש הישראלי של הגדה המערבית ורצועת עזה בשנת 1967, שוב נפתחו הערבים בישראל אל הפלסטינים שבגדה המערבית וברצועת עזה. מראשית שנות השבעים התחזק הדגש של מעגל השיוך הלאומי הפלסטיני, אך בה בעת התגברה התביעה לשילוב במדינת ישראל ולשוויון אזרחי. על אף העימות ומדיניות התלות והפיקוח הישראלי, המשיכו הערבים בישראל להדגיש את סדר היום האזרחי שלהם ואת היותם חלק מהמערכת הישראלית האזרחית. מסוף שנות השמונים, במיוחד לאחר החלטת המועצה הלאומית הפלסטינית בשנת 1988 לקבל את הפשרה ההיסטורית של חלוקת הארץ והקמת מדינה פלסטינית לצד מדינת ישראל, גבר העיסוק במעגל האזרחי בקרב הערבים בישראל לצד התחזקות השיוך הדתי והלאומי. הערבים בישראל ביטאו ביתר דגש את רצונם בשוויון ובשיתוף אזרחי במערכת הישראלית. בהסכמה של התנועה הלאומית הפלסטינית לחלוקת הארץ היה מעין ויתור על צירוף הערבים בישראל למאבק הלאומי הפלסטיני להקמת מדינה והכרה בערבים-פלסטינים בישראל כחלק אינטגרלי ממדינת ישראל. כך נותרו ערביי ישראל חופשיים להתמקד בענייניהם, ולהסתפק בתמיכה במאבקו של העם הפלסטיני להקמת מדינה לצד מדינת ישראל.

מאורעות אוקטובר 2000 והדגש הרב שניתן בהם לשיוך הלאומי הפרו במידה רבה את האיזון בין שלושת מעגלי השיוך והזהות של הערבים בישראל. רק עם שוך המהומות החל האיזון בין השיוך האזרחי הישראלי לבין השיוך הלאומי הפלסטיני לחזור בהדרגה למקומו הקודם.

הקמת גדר ההפרדה שבה והעלתה את שאלת האיזון בין מעגלי השיוך והזהות של הערבים בישראל, אלא שהפעם הדברים נראו מורכבים עוד יותר. ההתנגדות הפלסטינית להקמת הגדר, שזכתה לתמיכה בקרב חוגי השמאל היהודי בישראל, הגבירה את המעורבות של ערביי ישראל במאבק נגד הגדר, ומנהיגותם נרתמה להתנגדות זו ביתר שאת. בסקר שנערך בקרב סטודנטים ערבים באוניברסיטת חיפה בשנת 2004 נמצא כי 71 אחוזים מן הסטודנטים המוסלמים מתנגדים התנגדות עקרונית להקמת הגדר (חוסין, 2004). בקרב הסטודנטים הנוצרים שיעור המתנגדים נאמד ב-73 אחוזים. התנגדות עקרונית זו אפיינה רק 44 אחוזים מן הסטודנטים הדרוזים שנכללו בסקר.

ההתנגדות של ערביי ישראל נועדה בראש ובראשונה לסייע לפלסטינים במאבקם נגד הגדר, על כל השלכות השליליות, הגאופוליטיות והאחרות, הנובעות ממנה. אולם בד בבד ניקר החשש גם בקרב הערבים בישראל מהשלכות הגדר על רקמת הקשרים ההדוקים שהתפתחה משנת 1967 בינם לבין הפלסטינים שמעבר לקו הירוק. על-פי תפיסתם, לא זו בלבד שהגדר מנתקת אותם מ"הליבה הפלסטינית" המתגבשת כמרכז של התנועה הלאומית הפלסטינית, היא גם מחוללת שינוי מהותי באוריינטציה הגאוגרפית של שתי האוכלוסיות הפלסטיניות שמשני עבריה. מצב של "פנים אל פנים" ששרר עד הקמת גדר ההפרדה, יתחלף במצב של "גב אל גב", דוגמת זה ששרר בשנים 1948-1967.

בין פלסטיין לישראל

הקמתה בפועל של מדינה פלסטינית עשויה לשחרר את הערבים בישראל ממחויבותם לתמיכה פוליטית במימוש החזון הלאומי הפלסטיני למדינה לצד מדינת ישראל. ואם כך, יש מקום לצפות כי מדינה פלסטינית בת-קיימא מעבר לגדר ההפרדה תעודד את הערבים בישראל להעמיק את תביעותיהם לשוויון מהמערכת האזרחית הישראלית. דווקא על רקע ייחודיותם של הערבים בישראל כמיעוט נבדל במדינה בה הוא חי, צפויים לעלות על סדר היום בתכיפות גוברת דרישותיהם לאוטונומיה תרבותית. אולם ניתן רק להעריך כי בקרב האוכלוסייה היהודית הקמת הגדר תעורר הרגשה של כרסום המרחב הטריטוריאלי, לצד צורך גובר לשמר את צביונה היהודי של המדינה. בתנאים אלה בוודאי תפחת בעיניהם הלגיטימציה של התביעות האזרחיות החומריות של הערבים בישראל. הערבים משיכו אמנם לתבוע זכויות אזרחיות של שילוב, שיתוף ושוויון כדי לסגור את הפערים

בינם לבין האוכלוסייה היהודית, אך אפשר להניח כי כדי לשמור על יציבות לא יופרו הכללים של המערכת האזרחית.

הקמת מדינה פלסטינית בעתיד מעלה שאלה אם יהיו בקרב הערבים בישראל מי שירצו להגר אל מדינת הלאום של עמם. סקרים שנערכו בקרב הערבים בישראל בסוגיה זו מלמדים כי רובם מסרבים לוותר על האזרחות הישראלית ולעבור למדינת פלסטין. סקר שערך מכון "מדא" בקרב תושבי המשולש הראה כי 96 אחוזים מודעים לקיום תוכנית להעברתם למדינה פלסטינית. 91 אחוזים מתנגדים לכך, ו-67 אחוזים מהם הביעו התנגדות עזה (מדא, 2004). מדד יחסי ערבים-יהודים 2004, בעריכת פרופ' סמי סמוחה, הראה כי קרוב ל-63.6 אחוזים חוששים מסיפוח המשולש למדינת פלסטין בניגוד לרצון תושבי הערבים (דו-עט, יוני 2005, גיליון 6: 4-5). יש כמה הסברים לאי-הנכונות של הערבים בישראל לחיות במדינת פלסטין: הפערים הכלכליים בין החברה הישראלית לפלסטינית, ההבדלים בתרבות הפוליטית ובמבנה המשטר, אי-הוודאות בנוגע לעתידו של המשטר במדינה הפלסטינית, ואף אי-הנכונות לוותר על אחיזה טריטוריאלית ערבית-פלסטינית בתחומי מדינת ישראל. בסקר של מכון "מדא", שבו כאמור, 91 אחוזים מן הנשאלים מתנגדים להעברתם למדינת פלסטין, הם התבקשו לציין מהן הסיבות להתנגדותם זו (מדא, 2004). 43 אחוזים מהם התנגדו בשל העובדה שהדבר יהיה כרוך בעזיבת בתיהם, 33 אחוזים התנגדו כיוון שהדבר יביא לירידה ברמת חייהם, 22 אחוזים התנגדו מחשש שיאבדו את מקום עבודתם, 17 אחוזים אינם מוכנים לוותר על זכויותיהם כאזרחי ישראל, 12 אחוזים חוששים שהעתיד במדינה פלסטינית אינו יציב ו-11 אחוזים אמרו כי הדבר יפרידם מבני משפחתם ומחבריהם (מדא, 2004). יהיו ההסברים אשר יהיו, נראה כי הערבים בישראל גמרו אומר להשלים עם מצבם כמיעוט והם מעדיפים אותו על פני מעבר למדינה פלסטינית ומפני הסיכון הטמון במצב של אי-ודאות.

הדברים באים לידי ביטוי מוחשי ברמה המקומית. בשנת 1949 נחצה הכפר ברטעה על-ידי קו שביתת הנשק בין ישראל לירדן. מערב הכפר נכלל בשטח ישראל ומזרחו נכלל בתחום הגדה המערבית (כבהא, 2005). בראיון שערכתי עם אחד מתושבי ברטעה המערבית ציין האיש שיש הבדלים בין תושבי שני צדי הכפר: "אנחנו מרגישים אחרת. לא יודע להסביר מה זה בדיוק. התרגלנו לחיים אחרים ומצפים למשהו אחר. לכן אנחנו מתנגדים שיעבירו אותנו מזרחה. אין לי בעיה שהגדר תחצה שוב את ברטעה לאורך הקו הירוק. אני תומך במאבק של הפלסטינים להקים מדינה משלהם, אני תומך באחים שלי הפלסטינים על-ידי העברת תמיכות הומניטריות. אבל אני כאן והם שם". ברוח זו התבטא בראיון גם ראש מועצה מקומית: "אנו תומכים באחינו הפלסטינים, בהקמת מדינה פלסטינית ובהשכנת שלום. הם במדינתם ואנחנו במדינתנו".

מלחמת 1948 וקביעת גבול שביתת הנשק גרמו לניתוק גאוגרפי ברמה המשפחתית והקהילתית. חמולות ואף משפחות מורחבות וגרעיניות נקטעו והופרדו. חלק מהמשפחות התגורר במחנות פליטים בשטחים הפלסטיניים ובמדינות ערב. בכמה מקרים נחצו כפרים על ידי קו שביתת הנשק 1949. לאחר המלחמה בשנת 1967, במשך יותר משלושים שנה של גבולות פתוחים התחדשו הקשרים החברתיים בין המשפחות, החמולות והיישובים הפלסטיניים משני עברי הגבול. אין נתונים מדויקים על שיעור הנישואין בין ערבים ישראלים לפלסטיניים, אך התופעה קיימת במיוחד ביישובי המשולש והנגב (שיפמן, 1999).

גדר ההפרדה הפכה לגורם מפלג ופוגע ברמה החברתית הבסיסית ביותר של החברה הפלסטינית ובינה לבין החברה הערבית בישראל. היא שבה וניתקה בין משפחות משני עברי הגבול. מפגשים בין בני משפחה מחייבים אישורים של גורמי הביטחון בתהליך מכביד ומשפיל. בני העם הפלסטיני מוצאים עצמם חצויים על-ידי מכשול שנקבע ללא הסכמתם.

בשנים שבהן היה הגבול פתוח לתנועה, הרגישו הערבים בישראל חלק מהעם והחברה הפלסטינית, כך הם פעלו וכך הגדירו את עצמם, על אף ששמרו על ייחודם. הנתק שב ומשבש את הקרבה המשפחתית והשיוכית, והחברה הערבית בישראל החלה שוב לגבש לעצמה זהות ומאפיינים חברתיים שונים מאלה של הפלסטינים. לגדר אם כן יהיו השלכות שליליות על החברה הערבית בישראל, ברמת הפרט, המשפחה והקהילה. עולות אמנם טענות כי שונות קיימת זה מכבר בין החברה הערבית הפלסטינית משני עברי הגבול, אך לדעתי הבדלים אלו נגזרים מן המצב הסוציו-פוליטי שנכפה עליהם, יצר פערים חברתיים וגיבש את הקבוצות החברתיות השונות (Haidar, 1997).

שונות בהתייחסות אל הגדר בקרב האוכלוסייה הערבית

יחסה של האוכלוסייה הערבית לגדר ההפרדה הוא מורכב ודיפרנציאלי. העמדה הכללית המוצהרת של הערבים בישראל היא נגד הקמת הגדר, בגלל הפגיעה בפלסטינים ובמנהיגיהם ובגלל התחושה הרווחת לפיה הגדר לא תביא ליציבות ולהשכנת שלום. בהיעדר שלום בין מדינתם לבין עמם נפגעת יכולתם של הערבים בישראל לתבוע הטבות לשיפור מצבם הסוציו-כלכלי והיישובי, ולפיכך גם היענות הממסד הפוליטי הישראלי לתביעות אלה היא מוגבלת.

יש מי שתומכים בהקמת הגדר ויש האדישים לעניין הקמתה. בסקר שערך נג'יב חוסיין בקרב הסטודנטים הערבים באוניברסיטת חיפה השיבו בחיוב לשאלה אם נפגעו באופן ישיר מן הגדר 62 אחוזים מן הסטודנטים המוסלמים, 36 אחוזים מן הסטודנטים הנוצרים ו-28 אחוזים מן הסטודנטים הדרוזים. השונות ניכרת יותר כאשר מסווגים את הסטודנטים על-פי מקום מגוריהם הקבוע (חוסיין, 2004). 83 אחוזים מן הסטודנטים

תושבי אזור המשולש ענו כי נפגעו באופן אישי מהקמת הגדר, לעומת 51 אחוז בקרב תושבי הגליל ו-50 אחוז בקרב הגרים במרכז הארץ.

ביישובים הסמוכים לגדר ניכרת התנגדות עזה כלפיה בשל מניעת מעבר של תושבים ליישובים פלסטינים בגדה המערבית. עם זאת, נשמעו ביישובים אלה גם קולות התומכים בגדר משיקולים של ביטחון ציבורי, משום שהקמת הגדר צמצמה את גניבות הרכב והרכוש בתחומם. יישובים סמוכים כגון ברטעה ואם אלפחם, נהנו מהקמת הגדר גם מבחינה כלכלית, ועל כך ידובר בהמשך. התושבים ביישובים שאינם צמודים לגדר, כגון כפר קרע, ערה, קלנסאווה, טירה, ג'ל'וליה, כפר קאסם וכפר ברא, מרגישים פחות את השפעת הגדר, בין השאר משום שלא הופקעו מהם קרקעות להקמתה. התושבים הערביים באזור הגליל ובערים המערובות אינם מרגישים שנפגעו ישירות מהגדר. התנגדותם להקמתה נובעת בעיקר מתמיכתם במאבק להקמת מדינה פלסטינית. הם אינם מקבלים מהלך חד-צדדי ישראלי זה ואת כפייתו על הפלסטינים. ערבים רבים בישראל מקשיבים לשיח הפוליטי-הדמוגרפי בקרב הציבור היהודי בישראל ומנהיגיו, המצדיק את הצורך בהקמת גדר, והשיח הזה מאיים עליהם ומעמיק את התחושות של אי שייכות ובדלנות בקרבם.

שינוי בסדר היום של החברה הערבית בישראל

כבר נאמר כי הקמת הגדר עשויה לחזק את הגדרתם העצמית של הערבים בישראל כקבוצת אינטרס ייחודית, שיש לה סדר יום שונה מזה של כלל העם הפלסטיני. עד הקמת הגדר הושם דגש על הגשמת השאיפות הלאומיות הפלסטיניות לצד השגת שוויון בהזדמנויות ובהקצאת המשאבים הציבוריים לערבים בישראל. כעת, לאחר הקמתה, נראה כי הדגש בקרב הערבים בישראל יהיה על השגת שוויון אזרחי והוגנות חברתית-כלכלית בתוך המערכת הישראלית. הקמת הגדר חיזקה את מרכיבי השיוך למערכת הישראלית ואת התביעה למימוש סדר יום אזרחי במסגרת תפיסת ה"ישראליות" של אזרחי ישראל הערבים.

חלק מהאוכלוסייה הערבית בישראל טוען כי הקמת הגדר מונעת את המשך התמיכה הכספית, ההומניטרית והפוליטית של ערביי ישראל בפלסטינים. מאז הוקמה הגדר פחתו ההאשמות מצד הציבור היהודי כלפי האוכלוסייה הערבית בנוגע לסיוע לפלסטינים לעבור שלא כחוק לשטחי ישראל. הגדר אפוא מעבירה מסר כי הערבים בישראל, חרף תמיכתם בהקמת מדינה פלסטינית, נותרו ממערב לגדר, בתוך המערכת הישראלית. עתה הם מבקשים לפעול במשנה מרץ בכלכלה, בחברה ובמסד הישראלי לממש את זכותם האזרחית.

3 השלכות מרחביות של הגדר

השלכות על שוק העבודה

ההצדקה העיקרית שמציגה ממשלת ישראל להקמת גדר ההפרדה היא ביטחונית. מטרת נוספות להקמת הגדר הן כלכליות – למשל פיקוח ובקרה על ניידות של סחורות ומוצרים, מעבר של צרכנים ישראלים לשווקים הפלסטיניים ופיקוח ובקרה על כניסת עובדים פלסטינים לישראל, בניסיון למנוע כניסת פלסטינים בלא היתר. לכאורה, צמצום כניסת העובדים הפלסטינים, ובה בעת צמצום מספר העובדים הזרים, עשוי להגביר את הביקוש לעובדים מקרב ערביי ישראל, להפחית את שיעורי האבטלה ולהגדיל את מספר המפרנסים במשק הבית. הדבר יהיה תלוי בפתיחת שוק העבודה היהודי בערים בישראל, ביצירת הזדמנויות תעסוקה ובהתאמת כוח העבודה הערבי לתנאי הביקוש בשוק העבודה. בטווח הקצר קשה להאמין כי אכן תתרחש התאמה בין מאפייני הביקוש של כוח העבודה בישראל למאפיינים של היצע כוח העבודה הערבי, ועל כן הקמת הגדר לא תחולל שינוי משמעותי בהזדמנויות התעסוקה ביישובים הערביים. לעומת זאת, כבר עתה ניתן להבחין כי הגידול בשיעור המובטלים הערבים הביא לכך שמספר לא מבוטל של שכירים ערבים החליטו להיות יזמים ולהקים עסקים בתוך יישוביהם. מקצתם עשו זאת בענפים בהם חסר היצע בשל הניתוק מהערים הפלסטיניות, כאמור לעיל.

עם זאת, ראוי לציין כי בראיונות ובשיחות עם קבלני בניין וקבלני שירותים, עם מי שבונים את בתיהם בבנייה עצמית ועם בעלי מסעדות, בעניין זמינות עובדים ושכרם, דווחו רבים כי מאז שהוקמה הגדר הם נתקלים בקשיים לגייס עובדים וכי שכר העובד עלה. הנימוק העיקרי הוא המחסור בעובדים פלסטינים עקב ההגבלה על כניסתם וההחמרה בענישה של קבלנים בגין העסקת פלסטינים ללא היתר. ניתן להעריך כי עלות שכר העבודה של העובד הערבי-הישראלי היא כמעט פי שניים בהשוואה לעובד הפלסטיני.

התמורות התרבותיות והצורך בהגדלת הכנסת משק הבית הביאו לגידול במספר הנשים המחפשות תעסוקה ובהפיכתן לגורם מפרנס במשפחה. מגבלות תרבותיות והתנהגותיות ומחסור בהזדמנויות תעסוקה מחוץ ליישוב המגורים, דחפו נשים ויזמים שונים לפתוח חנויות נעליים וביגוד, מספרות, מכוני קוסמטיקה ושאר עסקים המכוונים לצרכנות של

קהל יעד נשי. מי שמסייר ביישובים הערביים הסמוכים לאזור הגדר או באזור הגליל מזהה בהם תופעה חדשה של נשים המנהלות חנויות.

השלכות על מערכות המסחר והשירותים ביישובים הערביים

משנת 1967 היו ערי הגדה המערבית וכפריה למרכזי שוק המשרתים את האוכלוסייה הישראלית, במיוחד את הציבור הערבי-ישראלי. מתחילת האינתיפאדה הראשונה בשנת 1987, החל הציבור היהודי להדיר את רגליו מן הערים והשווקים הפלסטיניים. לעומת זאת האוכלוסייה הערבית המשיכה לפקוד את השווקים בג'נין, בקלקיליה, בטול כרם, בשכם, בחברון, בד'אהריה וביישובים פלסטיניים אחרים, בעיקר בגלל הפרשי המחירים במוצרים השונים, ובשל זמינות של מוצרים שאינם מצויים בשווקים הישראליים, במיוחד אלה הקשורים ללבוש מסורתי מוסלמי. צרכנים ערבים מן הגליל, מהמשולש הקטן, מהערים המערבות ואף מהנגב הגיעו לערים ולכפרים בגדה המערבית כדי לקנות מוצרים ושירותים שונים, במיוחד לטיפול בכלי רכב, כולל רכישת חלקים, ולקניית אבן טבעית לבנייה. הנהירה של צרכנים ערבים מישראל אל השווקים בגדה המערבית השפיעה לרעה על פיתוח המסחר והעסקים ביישובים הערביים בישראל. בעלי העסקים בנצרת וביישובים ערביים אחרים הרגישו את התחרות על בשרם – חנויות חדשות לא נפתחו למרות ריבוי האוכלוסייה והעלייה ברמת הצריכה באותן שנים. אולם, משנת 2000 התרחשו שני תהליכים ששינו את מערכת המסחר והשירותים ביישובים אלה. האחד היה קשור באינתיפאדה השנייה, והאחר במאורעות אוקטובר שהתחוללו בכמה מן היישובים הערביים בישראל.

מיד לאחר שפרצה האינתיפאדה השנייה, הכריזו גורמי ביטחון ישראליים על סגר בערים הפלסטיניות והצרכנים הערבים נאלצו לשוב לשווקים המקומיים. בתגובה, החלו חנויות ובעלי עסקים פלסטינים לנדוד אל מחוץ לאזורי הסגר, קרוב ליישובים ערביים בישראל. הדוגמאות הבולטות במגמה זו הן התפתחות השוק החדש בכפר ברטעה אלשרקיה, הצמוד לברטעה אלע'רבייה, והשוק החדש באזור ג'למה שמצפון לג'נין. למרות התפתחותם של שווקים חדשים אלה המשיכו צרכנים ערבים להישען על המסחר ביישוביהם. בהמשך החלו סוחרים ערבים מישראל להתקשר עם סוחרים פלסטינים כדי לשווק את המוצרים ביישובים הערביים, ולשמר את הקשר הכלכלי משני צדי גדר ההפרדה.

אירועי אוקטובר 2000 גרמו להתכנסות ולהתבדלות כלכלית על בסיס שיוך לאומי בין יהודים לערבים, במיוחד באזורי הפריפריה. מראיונות עם תושבים עלה כי אנשי אם אלפחם נהגו לקנות ולבלות בעפולה ובחדרה, כמו תושבים של יישובים אחרים באזור ואדי ערה וצפון המשולש. תושבי טייבה, טירה וקלנסווה נהגו לבקר בנתניה ובכפר סבא.

אנשי כפר קאסם, ג'לג'וליה וכפר ברא נהגו לקנות ולבלות בפתח תקווה. אולם מאוקטובר 2000 חלה התכנסות של הצרכנים הערבים אל מערכות המסחר והשירותים בתוך היישובים הערביים.

במקביל לירידה בכניסת צרכנים ערבים ליישובים היהודיים נרשמה ירידה גם במספר הצרכנים היהודים הפוקדים את היישובים הערביים. היהודים פיתחו אף הם אותן תחושות ותגובות של חשש מפני מרחב זר, מאיים ובלתי אמיין. כל קהילה חיפשה מרחב אמון משלה בתוך יישוביה.

התוצאה הייתה צמיחת עסקים חדשים בתוך היישובים הערביים. הקמת גדר ההפרדה האיצה את התהליך, בשל חסימת השווקים הפלסטיניים בפני ערביי ישראל. בשנת 2002 היה בבאקה אלע'רבייה בית בד אחד, והתושבים היו משתמשים בבתי בד בבאקה אלשרקיה. לאחר הקמת הגדר הוקמו עוד שלושה בתי בד מודרניים כדי להיענות לביקוש. נפתחו בתי קפה, אולמות אירועים, בריכות שחיה ומסעדות. נוסדו פארקים פרטיים שתלמידי בתי ספר ביקרו בהם, ובחופשות הגיעו אליהם משפחות ערביות, למשל פארק "העמק" באכסאל ופארק "אלואחה" באם אלפחם. משנת 2000 הוקמו באזור אם אלפחם, ערעה, ערה ובאקה אלע'רבייה כעשרה מוקדי בילוי הכוללים קומפלקס של מסעדה, אולם אירועים, בריכות שחיה, בית קפה, משחקיות, שטח פתוח ועוד. ביישובים הערביים קמו בתי-מסחר חדשים, בהם חנויות רהיטים ושטיחים. כך תרמה גדר ההפרדה לפיתוח כלכלי ביישובים הערביים.

ענפי הבילוי ביישובים הערביים התפתחו גם עקב שינוי נורמטיבי, שינוי בסגנון החיים, ריבוי בזמן הפנאי בקרב האוכלוסייה הערבית שהתעיירה והחלה לצרוך שירותי בילוי ולפתח תרבות פנאי. כך, השינוי בנורמות ובתרבות הצריכה היה מלווה ברצון לחיות במרחב אמון שיוכי מבחינה לאומית, חברתית ותרבותית. מרחב אמון חלקי מבחינת האוכלוסייה הערבית בישראל היה בעבר ביישובי הגדה המערבית שנסגרו בפניהם עם הטלת הסגר הביטחוני.

בעת האחרונה ניכרת חזרה של צרכנים יהודים לשווקים ביישובים הערביים בעקבות יוזמות פיוס, למשל המבצע שהיה בפסח 2004 ביישובי ואדי ערה. שלטים הקוראים לציבור היהודי לבקר ביישובים אלה נתלו בצמתים בכביש ואדי ערה. חזרת הצרכנים והמבקרים היהודים התגברה במיוחד לאחר הקמת הגדר, ותרמה אף היא לפיתוח עסקים ערביים.

תמורה משמעותית חלה בברטעה, שכאמור נחצה בשנת 1949 על-ידי קו שביתת הנשק בין ישראל לירדן – הקו הירוק. ביישוב ברטעה אלע'רבייה, שבתחום ישראל, נפתחו יותר מארבעים ושבעה עסקים משנת 2000. מספר זה אינו כולל עסקים שנפתחו בברטעה אלשרקיה, הצד הפלסטיני של הכפר, השוכן מעבר לקו הירוק. צרכנים ערבים ויהודים

רבים מגיעים כיום לברטעה שאוחדה אחרי המלחמה בשנת 1967, ומיישוב קטן וחצוי, אשר היו בו רק חנויות לצרכי תושביו, הפכה למוקד מסחר אזורי שמושך אליו צרכנים מהגליל ומהמשולש. שינוי תוואי הגדר, שהיה אמור לעבור בין שני חלקי היישוב, והרחקתו מזרחה, מאפשר קשר ישיר בין סוחרים לבין לקוחות משני עברי הקו הירוק. החלטה זו איפשרה לכפר ברטעה להתפתח למרכז שוק של מסחר בין תושבי ישראל לתושבי הגדה המערבית.

גם בבאקה אלע'רביה משגשג ענף המסחר והשירותים, נפתחו בתי עסק חדשים וגדל היקף המכירות. נתונים שמסרה עיריית באקה אלע'רביה-ג'ת מלמדים כי מתחילת הסגר על הערים הפלסטיניות בשנת 2000 נפתחו כחמישים עסקים חדשים, ומאז הקמת גדר ההפרדה ונוכח שינוי התוואי שלה – נוספו ליישוב עוד כארבעים בתי עסק חדשים. גם באם אלפחם וביישובים הערביים הגדולים בוואדי ערה חלו תהליכים דומים.

מיישובי מעבר ליישובי קצה

עד לשנת 1967 היו היישובים הערביים הסמוכים לגבול (במשולש ובצפון הנגב) יישובים קטנים, חסומים ממזרח, ותפקדו כיישובי קצה או כיישובי גבול בפריפריה של מדינת ישראל. בשנות השבעים והשמונים יישובים אלה שימשו יישובי מעבר בין היישובים הערביים והיהודיים בישראל לבין היישובים והשווקים בגדה המערבית. מתחילת שנות התשעים החלה האוכלוסייה היהודית לצמצם את כניסתה ליישובים הפלסטיניים בגדה המערבית וכך שבו היישובים הערביים למעמד של יישובי קצה ביחס לצרכנים היהודים. עם הנהגת מדיניות הסגר בשנת 2000, ובעיקר לאחר הקמת הגדר, נחשבו יישובים אלה ליישובי קצה גם בעבור האוכלוסייה הערבית, שנחסמה דרכה ליישובים הפלסטיניים ממזרח לגדר. ההבדל בין מצב היישובים הערביים האלה לפני שנת 1967 לבין מצבם כיום מתבטא בכמה מאפיינים:

- א. היישובים הערביים גדלו והתפתחו ליישובים גדולים למדי.
- ב. היישובים הערביים הגיעו לממדים המאפשרים פיתוח עסקים ושירותים לצריכה מקומית.
- ג. רמת החיים עלתה והיכולת הכלכלית גדלה ונוצר ביקוש לפתיחת עסקים אשר יתנו מענה לצרכים החדשים.
- ד. כביש שש "חוצה ישראל" שנפתח בשנת 2001 'כלא' מקצת היישובים הערביים בין לבין גדר ההפרדה. כביש שש, "חוצה ישראל", גורם לתחבורה הארצית לחלוף על-פני היישובים מבלי להיכנס אליהם והוא מהווה מעין חיץ פיסי ממערב. גדר ההפרדה יצרה חיץ ממזרח.

הדבר מחריף את הקשיים של יישובי הקצה. בשלב הביניים לאחר הקמת הגדר החל להסתמן תהליך של פיתוח עסקים והעצמה כלכלית בתוך היישובים, אך הוא אינו צפוי להתפתח לרמה של אספקת שירותים למרחב האזורי, בשל השינוי שחל במעמדם של היישובים מיישובי מעבר פתוח ליישובי קצה. בשל כך היישובים הערביים הקרובים לקו הירוק לא יהפכו בטווח הבינוני למרכזים אורבניים המשרתים את עצמם ואת אזורם. כך צפויה הגדר להחליש את מעמדם של היישובים הצמודים לה. למרות שבשני העשורים האחרונים של המאה העשרים החלו חלק מהיישובים האלה להפוך למרכזים אורבניים המשרתים עורף גדול שמזין אותם, ולמרות שמיד לאחר הקמת הגדר התכנסה הכלכלה אליהם ונקלטו בהם עסקי מסחר ושירותים נוספים, מעמדם כיישובי גבול וקצה לא יאפשר להם להתפתח כמרכזים אזוריים. הם יישארו יישובים קטנים ובינוניים מבחינת גודל האוכלוסייה, מוגבלים על-ידי חסמים מבניים וחברתיים שימנעו מהם להשתלב בפעילויות בדרג ארצי ובדרג אזורי, המייצרות הזדמנויות תעסוקה ועסקים ומאיצות את תהליכי העיור.

מגבול פתוח לגבול סגור "חם"

בניית הגדר וכפיית קו גבול על הפלסטינים יוצרים פערים גדולים ברמת הפיתוח והדאגה לסביבה. הגדר פוגעת במרחב חזותית ונופית, מנתקת שטחים שמהווים בסיס כלכלי עבור תושביהם הפלסטינים, ומפרידה אוכלוסייה פלסטינית ממערב לגדר משאר השטחים הפלסטיניים. כל אלה הם פוטנציאל ליצירת גבול "חם" מבחינה ביטחונית. פלסטינים בלא היתרי שהייה עלולים למצוא מחסה בתוך היישובים הערביים הצמודים לגדר, והדבר עלול לערער את היציבות והביטחון ביישובים אלה. תנועה ערה של כוחות הביטחון לאורך הגדר תיצור דימוי שלילי ליישובים הערביים ובנסיבות אלה הם לא יוכלו למשוך אליהם גורמי פיתוח כלכלי.

הפיתוח הלא מבוקר משני צדי הגדר עלול להיות מלווה בבעיות סביבתיות: אשפה ופסולת, זיהום מקורות המים והתרבות של יתושים (קליאוט, 2003). כל מבקר בברטעה יכול לעמוד מקרוב על בעיות הזיהום, תעלות ביוב פתוחות הזורמות בוואדי, ומכת היתושים שמעיבה על חיי התושבים והסוחרים. בעיות סביבתיות אלה יגברו עקב צפיפות האוכלוסייה והפעילויות לאורך הגדר, והן עלולות לגרום לבעלי היכולת, המחפשים איכות חיים, לנטוש את יישוביהם.

לסיכום, הקמת הגדר תשנה את מצב הגבול ומגבול פתוח הוא יהפוך לגבול סגור, רגיש מבחינה ביטחונית, והבעיות הסביבתיות שהוא מעורר יזלגו ליישובים אחרים, אף לעומקה של המדינה.

שטחי שארית במרחב הפרדה

תוואי הגדר משפיע על ארגון מרחב התפר בו היא מוקמת ועל היישובים הסובבים אותה או גובלים בה. השלכות מרחביות של הגדר פוחתות ככול שמתרחקים ממנה. הגדר היא מכשול פיסי הקוטע את המרחב הפתוח ומשנה את התנהגות האוכלוסייה ביישובים הסמוכים. זהו גבול פיסי חדש התופס את מקומו של הגבול הקודם שנמחק מהמרחב (סופר ויער-ויזל, 1999). הגדר מביאה לשינויים מרחביים מרחיקי לכת באזורים בהם היא מוקמת.

הגדר המוקמת במרחב התפר משאירה ממערב לה שטחים פלסטיניים ובשל הגבלות צבאיות אין מתירים לבעלי הקרקע הפלסטינים לעבור כדי לעבד ולפתח את אדמתם. כך יצרה הגדר מרחב הפרדה בינה לבין הקו הירוק, והשטחים במרחב זה נשארו ללא שיפוט מוניציפלי. הקו הירוק הוא גם הגבול המוניציפלי של כמה רשויות מקומיות ערביות, בהן כפר קאסם, טייבה, זמר, באקה אלע'רביה ואם אלפחם. מבחינה משפטית שטחים אלה, שנקלעו למרחב שבין הגדר לקו הירוק, מוגדרים שטחים כבושים, השייכים קניינית וניהולית ליישובים הפלסטיניים ממזרח לגדר.

עדיין לא ברור כיצד יתייחסו המוסדות התכנוניים והמוניציפליים לשטחים אלה של מרחב הפרדה, המעמידים את הרשויות המקומיות הערביות הסמוכות בדילמה. מצד אחד, הן אינן יכולות לדרוש לצרף אותם לתחום שיפוטן מטעמים של התנגדות פוליטית לצירוף שטחים תחת ריבונות של מדינת ישראל. מנגד, שטחים אלה חיוניים לפיתוח היישובים הערביים בתחום ישראל. סוגיית השטחים האלה טרם נפתרה והיא מחייבת דיון וקביעת מדיניות, כדי למנוע מחלוקת בין הרשויות המקומיות הערביות הסמוכות לבין בעלי הקרקעות הפלסטינים.

סיכום ומסקנות

הערבים בישראל חיו בתנאים של ניתוק מהפלסטינים וממדינות ערב במשך שני עשורים (1948-1967). משנת 1967 יכלו לחבור מחדש לאחיהם הפלסטינים בגדה המערבית וברצועת ועזה, ובשלב הבא גם במדינות ערב, בהן מצרים וירדן. פתיחות זו נמשכה כשלושה עשורים, שבמהלכם נרקמו יחסים חברתיים, קשרי נישואין, שותפויות כלכליות וקשרי מסחר. אך בעשור האחרון, עקב התערערות המצב הביטחוני, במיוחד משנת 2000, החלו הערבים בישראל להדיר את רגליהם מהשטחים הפלסטיניים ולחזור יותר ויותר ליישוביהם ולמדינה שבה הם אזרחים.

ההפרדה מהפלסטינים באמצעות גדר ההפרדה ובהמשך באמצעות גבול מדיני מעמידה אתגרים חדשים בפני החברה הישראלית, היהודית והערבית. הניתוק של הערבים בישראל מהפלסטינים הפועלים להקים מדינה עצמאית מחייב גיבוש סדר יום חדש בין הערבים בישראל למדינתם, המוגדרת ומתנהלת כמדינה יהודית, ציונית ודמוקרטית, לבין המדינה הפלסטינית שהיא מדינת הלאום שלהם. הם אינם יכולים להתעלם מהשיוך הערכי, התרבותי והדתי אליה, אף שהם אינם אזרחיה. הקמת הגדר מהווה שלב ראשון לקראת הגדרה של הקשרים.

נראה כי ההתנגדות הרבה של הערבים בישראל להקמת הגדר איננה רק תוצאה של תמיכה במאבק הפלסטיני להקמת מדינת פלסטין בגבולות הקו הירוק, ויצויין כי הקמת הגדר שלא על תוואי הקו הירוק עלולה למנוע את הקמתה של מדינה פלסטינית, אלא גם בשל החשש מפני הגדרה מחדש של היחסים בתוך המערכת הישראלית. הצביון הציוני והשיוך היהודי של מדינת ישראל יגברו. הם יודגשו בכל שיח ציבורי ובכל תביעה שתועלה לספק לאוכלוסייה הערבית את צרכיה ובקשותיה. מצב זה עלול לפגוע ביחסים בין יהודים לערבים בישראל, ובמיוחד בניסיון לצמצם את הפערים בין שתי האוכלוסיות. על כן, נדרשת פעילות יזומה של הממשלה, של המגזר השלישי ושל התקשורת על מנת לעצב ולייצב את היחסים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית לאחר ההיפרדות מהשטחים והקמת מדינה פלסטינית.

במצב החדש הצפוי להתרחש, האזרחים הערבים עשויים להיות חלק אינטגרלי יותר ממדינת ישראל, בהיותם שותפים לניהולה ולהתנהלותה. יציבות פנים-ישראלית בין

הערבים ליהודים בישראל יכולה להפוך את הערבים בישראל לגשר המחבר בין מדינתם לעמם. אין להסכין עם מצב שבו תהליך הפיתוח ידלג מעליהם כיישובי קצה מטעמים של שוליות פוליטית, כלכלית וגאוגרפית, מצב שאליו נקלעו, בין השאר, עקב הקמת הגדר. ניתן להבטיח את שיתופם בפיתוח על-ידי יוזמה ממשלתית, ועל-ידי גיבוש מדיניות של הרחבת תהליכי הפיתוח ביישובים הערביים במדינה. זו תהיה תרומה כלכלית וחברתית לאוכלוסייה הערבית שתשליך גם על היציבות הפוליטית הפנים-ישראלית והאזורית.

בחינה של ההשפעה הכלכלית של הקמת גדר ההפרדה מצביעה על היותה גורם אחד במכלול הגורמים המעצבים את היחסים בין האוכלוסייה הערבית לאוכלוסייה היהודית. בעקבות הקמת הגדר נוצרו שינויים מבניים במשק הישראלי, במיוחד בשוק התעסוקה, וניתן להבחין בסימנים של פיתוח כלכלי ביישובים הערביים, אף כי הגדר אינה הגורם היחיד שהביא לפיתוח זה.

בטווח הקצר, ובצירוף עוד גורמים, אנו עדים לפיתוח עסקי מסחר ושירותים ביישובים הערביים אשר תפסו את מקומם של השירותים והמסחר שסיפקו בשעתם השוקיים הפלסטיניים. אך נראה כי פיתוח זה יגיע עד מהרה לרוויה, במיוחד עקב החלשות כוח הקניה והרעה במצב הכלכלי של האוכלוסייה הערבית. כדי להבטיח את המשך הפיתוח ביישובים הערביים ולצמצם את ההשפעות השליליות של הגדר נדרשת מדיניות מפיסת המחזירה צרכנים יהודים ליישובים הערביים. נדרש גם עידוד חזרתם של ערבים לשוקיים ולענפי תעסוקה ביישובים היהודיים. בה בעת, יש לפתח גם ענפי תעסוקה ביישובים הערביים אשר ישרתו אותם בעתיד וימנעו את חזרתם למצב הנחות של יישובי קצה. קיימת אפשרות כי בעתיד ישרתו יישובים אלה גם את האוכלוסייה הפלסטינית מעברו השני של הגבול.

הגדר תהיה כנראה שלב ראשון ביצירת גבול קבע. ייתכן שהגדר תוזז או תוסר כליל, ייתכן שתשנה את צורתה. המגמות מצביעות על הסדר גאופוליטי שנרקם והולך, לכינון מדינת פלסטין לצד מדינת ישראל. הסדר זה מחייב קביעת גבול כצעד ראשון לריבונות. בהתחשב במגמות הקיימות, יש להניח שהערבים-הפלסטיניים בישראל יישארו מחוץ לגבולות המדינה הפלסטינית בכל הסדר פוליטי מוצע. אמנם, פה ושם בקרב מקצת הזרמים הפוליטיים בישראל נשמעת רטוריקה להעביר יישובים ערביים במשולש לשטח המדינה הפלסטינית, אך בחינה מעמיקה מראה שאין כל אפשרות לממש כוונה כזאת. האוכלוסייה הערבית ביישובים אלה, הסמוכים אל הקו הירוק ממערב, תמשיך לחיות בתוך גבולות מדינת ישראל. כך, הקמת הגדר משנה את האוריינטציה של הערבים בישראל כלפי המערכת הישראלית. המערכת הישראלית מצדה נדרשת להיערך לקליטתם על בסיס של עקרון ההכרה בייחודיות, הבטחת שותפות, הוגנות ושוויוניות. זהו האתגר הניצב כיום בפני מקבלי ההחלטות: כיצד להביא לשילוב ולשיתוף מובנה במערכת

הישראלית, הרוצה לשמר את אופייה היהודי והציוני של המדינה מחד גיסא, ולהבטיח דמוקרטיה ושוויון אזרחי לכל, מאידך גיסא. המערכות הציבוריות והפוליטיות נדרשות לגבש צעדים בוני אימון למניעת בדלנות של הערבים בישראל, והערבים נדרשים להיות מודעים למשמעויות של תביעות בדלניות בנסיבות הפוליטיות שנוצרו לאחר הקמת הגדר. מערכת החינוך נדרשת להיערך לקראת הימים שלאחר הקמת הגדר וההיפרדות מהפלסטינים ולשנות את מסריה כדי לטפח ערכים של הכרה הדדית וכיבוד ההבדלים והייחודיות של כל אחת משתי קבוצות הלאום. המערכת התכנונית נדרשת לעצב מדיניות של תכנון מרחבי הקובעת כיעד את פיתוח היישובים הערביים, כזה שייצר מנופים כלכליים בעלי אוריינטציה אזרחית וארצית. המערכת של המינהל הציבורי נדרשת לשלב ולשתף בה עובדים ומקבלי החלטות ערבים ולפתוח בפניהם הזדמנויות של קידום.

הקמת גדר והיפרדות גאופוליטית מהפלסטינים מציבות אתגרים חדשים בפני ערבים ויהודים בישראל. המערכות הפוליטיות והכלכליות, השיח וההתנהלות הרווחים כיום מנציחים את העימות ומלבים אותו. אף על פי כן, לאחר ההיפרדות מהפלסטינים, שהשלב הראשון בה הוא הקמת הגדר, התחדדה מודעותו של הציבור הערבי להיותו קבוצת אינטרס שעליה לדאוג לעצמה במסגרת המערכת הישראלית. השאלה שנתרה פתוחה היא, אם קיימת מוכנות של המערכת הישראלית ושל הציבור היהודי לשתף ולשלב את הערבים בישראל ולשנות את התפיסה והיחס כלפיהם לא רק מן השפה אל החוץ אלא בפועל, באופן שיבטיח יציבות, השלמה, שוויון ושלוש וישים קץ להפליה הממסדית והמבנית. המדיניות הדרושה נגזרת משינוי התפיסה והיחס כלפי האוכלוסייה הערבית ממיעוט מאיים לפוטנציאל המהווה מנוף לפיתוח. במקום להיות חלק מהבעיה בעיני הרוב היהודי בישראל הם חייבים להיות חלק מהפתרונות המגובשים והמוצעים. למרבה הצער נראה כי טרם בשלו התנאים לכך.

מקורות

- ברוור, מ' (1988), **גבולות ישראל**, תל אביב: יבנה.
- בשורה, ע' (1996) הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע; בתוך: פנחס גינוסר ואבי בראל (עורכים), **ציונות: פולמוס בן-זמננו**, מדרשת שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון, עמ' 312-339.
- גארב, י' (2004), **גדר ההפרדה והשכונות הערביות בירושלים: שילוב או הפרדה - רק לא דחיית ההכרעה**. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דו-עט**, מס' 6, יוני 2005, תקציר של סקר שערך פרופ' סמי סמוחה.
- חוסין, נ' (2004), **עמדות של ערביי ישראל בנוגע לבניית גדר ההפרדה**, עבודה סמינריונית, החוג לגאוגרפיה ולימודי סביבה, אוניברסיטת חיפה.
- חמאיסי, ר' (1999), **כביש חוצה ישראל; מנוף או נטל**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- כבהא, ס' (2005), **השפעת "גדר ההפרדה" על היישובים הערבים בוואדי ערה**, סקירות על הערבים בישראל, מס' 30, המכון לחקר השלום, גבעת חביבה.
- לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (2002), שנתון סטטיסטי לישראל, מס' 53, ירושלים.
- מדא, 2004, אתר אינטרנט www.mada-research.org/sru/press
- סופר, א' ויער-ויזל, ט' (1999), **גבולות שהיו: הדינמיקה להעלמותם מן הנוף**, הקתדרה לגאואסטרטגיה, המרכז לחקר הביטחון הלאומי, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- סמוחה, ס' (1995), 'יחסי יהודים-ערבים בישראל בעידן שלום', **המזרח החדש**, ל"ז: 64-78.
- סמוחה, ס' (1999), **אוטונומיה לערבים בישראל**, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, בית ברל.
- פדן, י' (2004), **גדרות, חומות וצדק סביבתי**, נייר עמדה שנכתב ופורסם באתר עמותת במקום (www.Bimkom.org).

שיפמן, ד' (1999), **כורח ההפרדה: ישראל והישות הפלסטינית**, חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.

קליאוט, נ' (2003), **זיהום סביבתי חוצה גבולות: ישראל, ארצות ערב והרשות הפלסטינית**, ירושלים: המועצה הלאומית לאיכות הסביבה.

רכס, א' (1993), 'הערבים בישראל וערבי השטחים: זיקה פוליטית וסולידריות לאומי', **המזרח החדש**, ל"ב: 165-191.

Haidar, A. (1997), *The Palestinians in Israel and the Oslo Agreement*, IPS, Beirut.

Khamaisi, R. (2005), 'The Effects of the Wall on the Urban Fabric', In: Nasrallah, R. and others (eds.), *The Wall of Annexation and Expansion: Its Impact on the Jerusalem Area*, Jerusalem: International Peace and Cooperation Center, pp. 21-44.

Kliot, N. (2004), Suicide Terrorism in Israel, In: Maos, J.O., Inbar, M. and Shmueli D.F. (eds), *Contemporary Israeli Geography, Horizons in Geography*, Vol. 60-61: 345-354.

Rouhana, N. (1997), *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State: Identities and Conflict*, New Haven: Yale University Press.

Soffer, A. (2004), The Role of Demography and Territory in Jewish-Arab Relations in Israel, In: Maos, J.O., Inbar, M. and Shmueli D.F. (eds), *Contemporary Israeli Geography, Horizon in Geography*, Vol. 60-61: 333-344.